

PREKRETNICA U PALEOGRAFSKIM ISTRAŽIVANJIMA

Mateo Žagar

UVOD U GLAGOLJSKU PALEOGRAFIJU 1 (X. I XI. STOLJEĆE)

Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2013.

Intenzivniji je interes Matea Žagara za problem pisanja i pismena započeo još 2007. kada je objavljena njegova knjiga *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Knjiga je to koja je promijenila pogled na pisanje kao fenomen i kojom je pozornost koja je tradicionalno bila u prvom planu usmjerena na raznolikost oblika pojedinih slova i duktus, proporcije, njihov međusoban odnos i razvoj, smještaj u linijskom ustroju i razmještaj u retcima, tj. na formalnoj i statičkoj strani pisanja skrenuta na sam proces pisanja kao dinamičku činjenicu. Tim je preokretom osviještena i potreba da se postojeće spoznaje o paleografiji osvježe i redefiniraju. Vjerojatno je s tim poticajem nastala knjiga što je ovdje prikazujemo – *Uvod u glagoljsku paleografiju 1 (X. i XI. st.)*, koja je 2013. godine izišla u izdanju Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje pod uredničkom palicom Amira Kapetanovića i uz nadzor recenzenata akademika Stjepana Damjanovića i Milana Mihaljevića. Uz Proslov, Zaključnu riječ i opsežan popis literature, knjiga ima osamnaest poglavlja i obasiže 391 stranicu.

U proslovu autor postavlja cilj knjige koji donosimo u cijelosti: „U odnosu na ostale paleografije kojima je osnovni cilj bio predočiti oblikovne raznolikosti slova (...) u ovoj smo, upravo vodeći se namjerom da pisani materijal promatramo kao tekst, dakle u osnovi kao jezičnu veličinu,

nastojali razvrstati planove pismovnih promjena” (str. 8), pa se promatra grafe-matički aspekt, koji se odnosi na plan jezičnoga uređivanja i grafetički, koji se odnosi na vizualnu optimalizaciju jezičnoga sadržaja.

U prvom poglavlju knjige naslovljenu *Jezikoslovno utemeljenje (slavenske) paleografije* autor izdvaja argumente zbog kojih paleografija nije samo pomoćna povijesna disciplina, kako se tumači od početka 18. stoljeća, već je vrlo važna i u filologiji. Transkripcija je naime ono mjesto u kojem dolazi do značajnijih doticaja filologije i paleografije. Autor polazi od postavki koje su se javile koncem 20. st. u njemačkoj lingvistici i koje počinju posebnu pozornost posvećivati grafijskoj slici jezične poruke i po kojima je „pisanje proces kojemu je zadatak primjereno vizualno fiksirati jezičnu poruku” (str. 14). Autor progovara i o epigrafici ističući sve njezine specifičnosti, počevši od mehaničkoga problema upisivanja tekstova na tvrdu poruku i posljedica koje takav proces pisanja ima na izgled samih grafema. Usprkos tomu, autor utvrđuje da „promjene u epigrafskom pisanju ostavljaju traga na pisanje perom” pa sukladno tomu „paleografija mora obuhvatiti i taj korpus, uz nužnu osjetljivost na njegove posebnosti” (str. 17).

Drugo je poglavlje posvećeno pregledu glagoljskih paleografija. Hrvatska je fi-

lologija dala slavistici nekoliko važnih priloga. Svakako je najpoznatija Jagićeva paleografija na ruskom jeziku objavljena u Sanktpeterburgu 1911. kao dio *Enciklopedije slavenske pismenosti*. Usto, valja istaknuti i tekst L. Geitlera na njemačkom jeziku te dvije paleografije na hrvatskom, onu F. Račkoga iz 1861. i strojopis V. Štefanića s polovice 20. stoljeća. Neobjavljena je donedavno (2008.) bila i Kuljakinova paleografija koja je nastala desetljeće nakon Jagićeve, a tu je i Vajsova *Rukovět hlalolské paleografie* iz 1932. (paleografija u najkonkretnijem smislu riječi) te knjiga T. Eckhardt koju su za tisak priredili njezini učenici i objavili je u Beču 1989. pod naslovom *Azbuka*. U ovom se poglavlju nudi sjajan i vrlo iscrpan prikaz sveukupne slavističke glagoljske paleografske djelatnosti, a na koncu je poglavlja dan i kratak prikaz razvoja ćirilice paleografije.

Treće poglavlje nosi naslov *Počeci slavenske pismenosti – bizantski kontekst* jer je danas gotovo nedvojbeno da početke slavenske pismenosti treba tražiti u srednjovjekovnom bizantskom kulturnom krugu. Analizom podataka iz relevantnih povijesnih izvora (Italska legenda, Traktat Crnorisca Hrabra, Žitja, Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Klimentovo žitje i Naumovo žitje) autor argumentirano potvrđuje povezanost nastanka slavenskih pisama i moravske misije, a eventualno postojanje elemenata predćirilometodske slavenske pismenosti autor određuje predpismovnim fenomenima, kako ih određuje i sam Crnorizac Hrabar.

Pitanje prioriteta slavenskih pisama jedno je od najstarijih i još uvijek aktualnih pitanja slavistike pa mu autor posvećuje posebno poglavlje. Mada brojni argu-

menti koje autor sustavno navodi idu u prilog starini glagoljice, 2000. godine H. G. Lundt ponovno je aktualizirao raspravu tvrdeći da je Konstantin u Carigradu stvorio jedno pismo koje je bilo u osnovi grčko, a da ga je u Moravskoj prilagodio Slavenima nastojeći zbog političkih razloga izbjeći svaku sličnost s grčkim. To „prilagođeno” pismo je glagoljica. Bez potrebe da zauzima strane autor vješto i detaljno prikazuje teze ostavljajući čitateljima mogućnost samostalnoga zaključivanja.

Peto je poglavlje knjige prilično opsežno, a bavi se podrijetlom i modelima ustanovljavanja glagoljskoga pisma. Podrijetlo glagoljice i stupanj njezine grafičke samostalnosti u odnosu na ostala onodobna pisma bio je centralni problem paleoslavistike do druge polovice 20. stoljeća. Kako bi ponudio mogućnosti, autor se ponajprije, u maniri pravoga filologa, zagledao u izvore, ponajprije u Žitje Konstantinovo u kojem se na više mjesta spominje kako je Konstantin autor prvoga slavenskoga pisma te se apostrofira njegovo filološko iskustvo i poznavanje istočnih pisama čije je elemente mogao koristiti pri stvaranju vlastitoga pisma. Središnji dio ove rasprave naslovljen je *Egzogene teorije o podrijetlu glagoljice*. U paleoslavistici se obično izdvaja nekoliko teorija, koje autor vrlo temeljito prikazuje redovito upućujući na izvore i literaturu. Radi se o sljedećim grupama teorija: zapadna ili latinička teorija (uključujući i svetojeronimsku), gotška ili migracijska, sirska, armenska, gruzijska, ali i niz onih koje su imale slabiji odjek. Zapadna teorija proizlazi iz činjenice da je najviše epigrafa potvrđeno na našem prostoru i da se glagoljska baština zadržala najdulje na

prostoru Hrvatske. Teorija je postavljena onda kada većina obloglagoljičkih spomenika još nije bila pronađena pa se ovaj prostor prikazivao kao jezgro slavenske pismenosti. Pronalaskom tih tekstova, mijenja se i sveukupna slika. Tezu o autorstvu Sv. Jeronima pronijeli su sami latinski svećenici na temelju zapisa da je Sv. Jeronim pronio neko staro pismo koje je stvorio filozof Etik, podrijetlom Skit. Budući da je Sv. Jeronim podrijetlom iz Ilirika, a na tom se prostoru počinje širiti posebno slavensko pismo, uspostava veze bila je logična. Popovi glagoljaši objeručke su prihvatili tu tezu koja im je omogućavala da i na taj način dokažu svoju pripadnost Crkvi. Osim tih mogućnosti, glagoljica se dovodila u vezu i s pretkarolinškim kurzivom 7. i 8. stoljeća. U Hrvatskoj zapadnu je teoriju zastupao M. Japundžić argumentirajući latiničko podrijetlo glagoljice latinskim terminima u staroslavenskom jeziku te zapadnim liturgijskim obrascima u nekim tekstovima poput Kijeveskih listića. Zapadna teorija o podrijetlu glagoljice ipak nema materijalnih dokaza ni dublje argumentacije pa stoga nije imala ozbiljnijega odjeka u znanstvenim krugovima. Prema gotskoj teoriji podloga glagoljice su runska slova. Tezu je postavio Kliment Grubišić u 18. stoljeću, priklanja mu se i F. Rački. Najžešći zastupnik je J. Hamm koji se kasnije okreće ćirilometodskoj teoriji. Ostale egzogene teorije tumače kako je podrijetlo glagoljice u nekom grafijskom sustavu koji je kasnije reformiran u glagoljicu, a kao preteča navode se mahom istočna pisma, gruzijsko, armensko. Ističe se kavkaska ili gruzijsko-armenska hipoteza. Sličnosti armenskoga i glagoljičkoga pisma je u nekim slovničkim oblicima i u azbučnom poretku, ali i u

tom što je Armencima pismenost stvorio također jedan čovjek Mesrop Maštoc nakon što je ustrojio armensko pismo i preveo Bibliju na armenski u 4./5. stoljeću. Osim toga pisma, i za mnoga se druga istočna i europska pisma smatralo da su mogla biti uzorom za stvaranje glagoljice. Prvi je ideju da je glagoljica originalno i posve novo pismo iznio Gelasius Dobner koncem 18. stoljeća, ali ona nije bila prihvaćena od otaca slavenske filologije. Koncem 20. st. razvija se misao o tzv. misionarskim pismima. Budući da su Grci misionirali među druge narode koji su okruživali Carstvo još od 5. stoljeća, začudno je da je pismo kreirano za misioniranje Grka Slavenima na rubu Carstva stvoreno tek dva i pol stoljeća nakon njihova doticaja. Moguće je stoga pretpostaviti da je i prije glagoljice postojalo neko protopismo, svojevrsna protoglagoljica, kako ističe G. M. Prohorov. To pismo, koje nije primarno stvoreno za Slavene, koristilo se pri pokršćavanju Slavena, Makedonaca u dolini rijeke Bregalnice. Prije no što je išao u Moravsku, Konstantin se Solunski mogao susresti s tim pismom i reformirati ga. Ova mogućnost povezuje glagoljicu i s ostalim misionarskim pismima, prvenstveno armenskim i gruzijskim s kojima se Konstantin mogao susresti na bitinijskom Olimpu. Najdugotrajnija je teza Taylor – Jagićeva, a ona kaže da se glagoljica ugleda na grčku minuskulu. Bila je to dominantna teorija sve do polovice 20. stoljeća, a prihvaćaju je najveći onodobni slavisti poput Kuljbakina, Leskiena i Vajsa. Najveći otpor pak dolazi iz ruske filologije koja je glagoljici odricala bizantsko i staroslavensko izvorište. Njihovi filolozi nerijetko ćirilicu ističu kao prvo slavensko pismo koje se naknadno

reformira u glagoljicu. Polovicom 20. stoljeća T. Eckhardt radikalno odbacuje Taylor – Jagićevu teoriju i težište prebacuje na individualan kreativan čin Konstantinov. Time se pozornost pomiče sa samih slova kao statičnoga fenomena na fenomen pisanja, na proces i rezultate te stvara temelje za novo i drugačije poimanje paleografije. Da je grčko pismo osnova glagoljice, prihvaćaju i V. Tkadlčik (2000.) i H. G. Lunt (2000.). M. Žagar posebno izdvaja stavove Uhanove i Prohorova koji polaze od toga da je glagoljica misionarsko pismo nastalo u okvirima Bizanta i prije odlaska Svete Braće u Moravsku i zaključuje: „Posve je dakle moguće da je pismo nastalo i prije nego što izaslanici kneza Rastislava zahtijevaju od bizantskoga cara pismo, možda ga je Konstantin priređivao na maloazijskome Olimpu, gdje se bio pridružio bratu prije odlaska u misiju Kazarima” (str. 91). To je, uostalom, vrlo blisko onomu što je koncem 19. st. isticao F. Rački. Treći dio ove rasprave posvećen je simboličko-geometrijskoj koncepciji glagoljice, a počiva na načelu njezine originalnosti i isključuje sve izvanjske utjecaje u njezinu postanku. Začetnik takva stava je sredinom 20. stoljeća D. Gerhard, a nastavlja ga G. Tschernochvostoff napuštajući pitanja iz kojega je pisma glagoljica izvedena i tražeći ključ za oblikovanje slova unutar njih samih, u simboličnom slovnom sustavu. Pritom se razlikuju oni koji upućuju na postojanje jedinstvenoga slovnoga modula iz kojega se izvode sva glagoljska slova, poput V. i O. Jončev. Ova je teorija bila poticajna i dijelu novijih hrvatskih paleografa. Prihvaća je i dalje razrađuje M. Čunčić gradeći je na petolinijskom ustroju i trokutastima okama dok S. Sambunjak proniče u

idejnu i simboličku utemeljenost Konstantinova pisma i u realizaciju te postavke geometriziranim oblicima. Pomalo preslobodnoj i mašti uznositoj koncepciji staje na kraj P. Ilčev koji se vraća strožem, formalnom oblikovanju slova crticama koje rotiraju oko vertikalne osi uglavnom pod kutom od 90° i vrlo često od kružića koji se dodaju crtici ili crticama. Najrecentnije su studije E. Stateve (2000.), koja do oblika slova dolazi rekonstruirajući slovne nazive u Konstantinovo glagoljici te I. Dobрева iz 2005. koji ključ traži u mnogo dubljoj prošlosti no što je ona kršćanska. On ujedno odustaje od geometrijskoga racionalizma i zalaže se za snažnije imaginativno povezivanje s bizantskom kulturom.

Mada u naslovu ove knjige stoji da se radi o glagoljskoj paleografiji, jasno je da se o jednom slavenskom pismu ne može temeljito govoriti bez uvida u strukturu i razvojne tijekove drugoga pisma. Stoga je 6. poglavlje knjige posvećeno kodificiranju ćirilice i pitanju njezina autorstva. Danas se većina istraživača slaže s time da je nastanak ćirilice bio postupan, premda ima i drugačijih stavova, poput onoga E. Georgieva koji tvrdi da je ćirilica starije pismo i da je nastala među Bugarima prije slavenske misije. Vjerojatno je postojala predstandardizacijska ćirilica koja će se reformirati i usustaviti 893. na crkvenom saboru u Preslavu. Teza koja se dugo provlačila da je autorom ćirilice Kliment Ohridski (usp. Šafarik i Rački) nalazi svoje uporište u Klimentovim žitjima Demetrija Homatijana u kojima stoji da je Kliment osmislio jasnije oblike slova. No ta se reforma može odnositi i na reformu glagoljičnoga pisma. Recentan je stav da je glagoljica koju znamo iz tekstova na-

stalih u 11. stoljeću, zapravo standardizirana u 10. stoljeću, a da je ona ćirilica koja je stvorena nakon sabora u Preslavu zapravo neki tip grčko-glagoljičkoga pisma. Odbacivanje glagoljice nije bilo uvjetovano ideološki i nije stvar stava, već praktične odluke koja je značila mirnije uvjete političkoga i kulturnoga života. Usto, suvremena kognitivna istraživanja pokazuju i kako je ćirilicu lakše pisati nego glagoljicu što može biti razlogom postupnoga napuštanja glagoljice. Ćirilica naime počiva na grčkom pismu optimiziranu kroz višestoljetnu uporabu. Dakle, ćirilica kojom su pisani kanonski tekstovi nastala je reformom u 10. st. Već bizantiniziranu stanovništvu pismo utemeljeno na grčkom alfabetu bilo je mnogo bliže od uvezenoga pisma glagoljice koja je stvorena za zapadnije orijentirane Slavene u Moravskoj i Panoniji.

Da je grčko/bizantsko pismo poslužilo kao oblikovni i/ili strukturalni model prvih slavenskih pisama, jasno je istaknuto u prethodnim poglavljima ove knjige, no detaljnije se o tom progovara u 7. poglavlju. Pojam grčkoga pisma nije u povijesti bio jednoznačan, već su se razlikovala dva tipa pisanja, zapadni i istočni, no do sredine 4. st. pr. n. e. napuštene su pokrajinske inačice i piše se klasičnim grčkim alfabedom koji se usto u srednjem vijeku mijenja pa su neki odnosi grafem : fonem izmijenjeni (npr. beta : vita; eta : i i dr.). U svojim je početcima grčko pismo vezano uz feničko pa se pisalo slijeva nadesno, a nakon toga uslijedio je prijelazni tip – bustrofedon, u kojem se jedan redak počinje pisati na onoj strani retka na kojoj je prethodni završio. Najveći utjecaj grčkoga pisma na glagoljicu je u alfabetskom konceptu i načelu *jedan grafem za jedan fonem*.

Grčko pismo djeluje na ćirilicu i na glagoljicu u smislu smjera pisanja, u izvornom uncijalnom smještaju slova i na drugim ortografskim razinama. Ćirilična je grafija bila uređenija, a njezini su slovni oblici znatnije ujednačeni od glagoljičkih.

U osmom poglavlju izložena je usporedna azbučna tablica slavenskih pisama koja polazi od grčke majuskule, a slijede stupci sa staroslavenskom ćirilicom najstarijega i mlađega razdoblja; s brojevnim vrijednošću tih slova, s oblom glagoljicom; s transliteracijom i transkripcijom stare ćirilice i oble glagoljice; s grafemima uglate glagoljice iz 15. stoljeća; s transliteracijom, transkripcijom i brojevnim vrijednošću glagoljičkih slova i na koncu stupac s tradicionalnim nazivima u transliteraciji uz transkripciju i rekonstruirane nazive ćiriličnih i glagoljičkih slova.

Deveto poglavlje naslovljeno je *Alfabet i azbuka; slovni poredak i nazivi slova*. Naime, nazivi grafema obiju slavenskih grafija ne preuzimaju naziv grčkih slova čime se izražava distanca prema grčkom predlošku. Usprkos tomu, redosljed slova mahom je azbučni. Dio naziva za grafeme novijega je datuma, a najnoviji je naziv *đerv* kojemu je ime nadjenao Šafarik. Poseban dio ovoga poglavlja posvećen je glagoljskim abecedarijima jer su oni osnovni oslonac za rekonstrukciju izvornoga Konstantinova glagoljskoga abecedarija. Najstariji je Preslavski glagoljski abecedarij iz 10. ili konca 9. stoljeća, ali ne sadržava popise naziva slova. Dvanaesto stoljeće dalo je dva abecedarija: Minhenski (s objema grafijama) i Ročki glagoljski. Najveći je broj slova upisan u ksenografskom Pariškom abecedariju iz 11. stoljeća. Abecedariji se inače dijele na *ksenografske* – koje je sastavljao stranac da bi novu publiku

upoznao s određenim pismom, pa ih obično prate informacije o izgovoru nekih slova, te *autohtoni* – koje pišu izvorni korisnici s ciljem da budu oslonac pri prepisivanju. Ksenografski odražavaju starije grafijsko stanje, a *autohtoni* trenutno. Brojni su i prikazi slavenskih alfabeti u neslavenskim rukopisima. Budući da je u različitim abecedarijima prikazan različit azbučni niz, pri rekonstrukciji izvornoga poretka glagoljičkih treba biti vrlo oprezan. Usto, ni imena slova nisu ujednačena pa sukladno tomu ne mogu biti ni uspješno rekonstruirana. Nedvojbeno je samo to da su morala proizići iz kršćanskoga svjetonazora. Na koncu poglavlja, ponuđena je tablica rekonstruirane Konstantinove glagoljice s rekonstruiranim imenima azbučnih slova, prema H. Miklasu. U odlomku o fonološkim značajkama azbučnoga inventara autor ističe da su oba slavenska pisma fonografskoga (alfabet-skoga) tipa s nastojanjem da se svaki fonem bilježi jednim grafemom odnosno jednim monografom, no to načelo nije idealno ostvareno ni u jednom pismu pa ni u dvama slavenskim, a mogućnost pisanja jednoga glasa digrafom poznata je još iz grčkoga. Pravi digraf u kojem se jedan fonem predočuje pisanjem dvaju jasno odijeljenih slova samo je *jeri*, dok se fonemi *šta* ili *u* pišu dvama međusobno spojenim grafemima. Poseban problem predstavljaju tzv. prejetirana slova. O tom u kolikoj su mjeri izvorna slavenska pisma bila fonografična, teško je reći bez iscrpne rekonstrukcije njihova pretpostavljena izgovora, a to je pak izuzetno složen zadatak s visokim stupnjem suspekcije.

U desetom poglavlju autor pokušava rekonstruirati grafematske posebnosti u ustroju slavenskih azbuka, čime su se pri-

je njega mnogi bavili služeći se pritom abecedarijima i stanjem u kanonskim tekstovima. Premda se danas pouzdano zna da vokalski trokut staroslavenskoga jezika ima 11 fonema, grafema za vokale bilo je u slavenskim azbukama više. Tako tri slova „viška” proizlaze iz nepotvrđenoga razlikovanja slova *i* i *iže*, *ôtъ* i *onъ* u izgovoru te u uvrštavanju *ížice*. Dvostrukost spomenutih fonema najčešće se tumači čuvanjem strukture brojevnosti. Broj od 38 jedinica koje navodi Hrabar u svom traktatu znatno je opsežniji od Konstantinova. Trubeckoj je ponudio broj od 36 jedinica, po devet za jedinice, desetice, stotice i tisućice. Dvojna i višeslojna rješenja za *o* i *i* nisu rezultat samo izvornoga ugledanja na grčki već više uređenja prema dekadnome brojevnome sustavu. H. Miklas takva slova nazivlje *klasifikatorima*. Rekonstrukcija je Konstantinova alfabeti vrlo složen posao, a rekonstruirana su 24 suglasnika i 12 samoglasnika što je ukupno 36 jedinica, prikladno dekadskoj funkciji, a ne 38 koliko bilježi Hrabar. U posebnom odlomku autor prikazuje inventarne razlike među slavenskim azbukama.

U staroslavenskim kanonskim tekstovima, a nešto manje i u redakcijskim pisanim glagoljicom frekventni su nadredni znakovi. Njima i njihovom funkcijom bavi se autor u 11. poglavlju knjige. Nadredni su znakovi samostalne grafičke jedinice kojima se nastoji optimalizirati prijenos jezične poruke. U glagoljičkim tekstovima najbrojniji nadredni znakovi su tilde koje nerijetko funkcioniraju kao signali pojedinih grafičkih postupaka poput kraćenja, isticanja ili logografske/brojčane vrijednosti. Osim njih, nadredni su znaci još i spiriti, cirkumfleksni znak, znaci za na-

glasak, ekfonetske notacije, korekturni apostrofi i dr. U glagoljičkim je tekstovima uporaba nadrednih znakova smisljena dok je u ćirilčkima ona nastala isključivo kao kopiranje grčke pisarske prakse.

Fenomenom pisanja brojeva bavili su se još antički gramatičari, a tema zaokuplja i pozornost suvremenih istraživača. M. Žagar stoga je posebno poglavlje posvetio načinima pisanja brojeva u staroslavenkim tekstovima. Radi se o zanimljivom poglavlju u kojem saznajemo mnogo o ukupnoj povijesti pisanja brojeva te o genezi toga postupka. Pritom je nezanemariv utjecaj grčkoga u kojem se javljaju episemoni (slova koja više ne označavaju foneme već samo brojeve) koji su preteča brojeva. Iz grčkoga je preuzeto i načelo dekadске prezentacije slova s brojevnim vrijednostima koje je kao model preuzeto i u glagoljicu. Osim grčkoga, na način pisanja brojeva djelovali su i gruzijski i armenski jezik koji poznaju i četvrtu dekadu koja izriče tisućice. Pretpostavlja se da je Konstantin predvidio označavanje tisućica posebnim brojevima, ali se ta praksa izgubila pa se pišu ili analitički ili predmetanjem oznake za tisućicu jedinicama 2, 3 i dr. Mada se kao jedna od znatnijih razlika među dvama slavenskim grafijskim sustavima ističe njihov brojevni ustroj, ipak su snažne i neraskidive veze među tim dvama pismima jer se brojeвне vrijednosti većine jedinica podudaraju. To upućuje na neraskidivu vezu i na utjecaj glagoljice na reformiranu ćirilicu. Jedina je temeljna razlika u načinu bilježenja tisućica koje se u ćirilici pišu upisivanjem posebnoga znaka za tisućicu pred jedinicu.

U poglavlju o transkripciji (izgovoru) i transliteraciji staroslavenkih, glagoljičkih i ćirilčkih, tekstova autor postavlja

metodologiju istraživanja i prikazuje postojeće transliteracijske i transkripcijske načine s revizijom nekih uvriježenih obrazaca. Pritom uzima u obzir i specifičnosti hrvatske redakcije staroslavenškoga jezika, a na primjeru Muke po Mateju iz Assemanijeva evanđelja pokazuje moguće načine latiničke i ćirilčke transliteracije te latiničke transkripcije.

Svatko koga zanima knjiga kao predmet naći će u poglavlju *Materijalni okviri rukopisnoga teksta i stranični postav* izuzetno mnogo vrijednih podataka usto obogaćenih brojnim slikovnim prikazima koji olakšavaju razumijevanje. Autor se bavi strukturom knjige; materijalom na kojem se piše (pergament, papir); formatom knjige ili načinima na koje se knjiga slaže u 8, ali može i u 16 te u 4 ili 2 folije; stupaćkom orijentacijom tekstova; marginama i odnosima; liniranjem tekstnoga polja; proporcijama slova i bjelina, sredstvima za pisanje i promjenama koje je to donijelo u proces pisanja; podlozi na kojoj se piše i dr.

Petnaesto poglavlje po redu naslovljeno *Pregled najstarijih glagoljičkih spomenika* i najopsežnije je poglavlje knjige (str. 225–271). U njemu se daje pregled najstarijih glagoljičkih spomenika. Taj je popis sličan, ali ne i istovjetan popisu kantskih tekstova. Uz osnovne podatke o svakom od spomenika navodi se literatura o njima te kritički osvrt na teze o pripadnosti kojega od spomenika nacionalnim filologijama. Ovaj dio knjige obiluje i vrijednim slikovnim materijalom čime se često nedostupni tekstovi pružaju javnosti. Osobito je vrijedno što autor proširuje popis najnovijim nalazima pa tako poseban odlomak posvećuje velikom i relevantnom nalazu Psaltira Dimitrija Ol-

tarnika. Zanimljiv je i dio u kojem se analizira pojava glagoljskih slova u ćirilskim tekstovima. Neovisno o trajnom nastojanju dijela istraživača da se glagoljički i ćirilski korpusi promatraju izolirano, neovisno jedni o drugima, već je iz niza podataka podastrih u ovoj knjizi evidentno da takvo što nije moguće ni metodološki ispravno. Ne čudi stoga ni poglavlje posvećeno najstarijim ćirilskim tekstovima. U središnjem se dijelu knjige tumače paleografska načela koja se rabe u analizi najstarijih glagoljičkih tekstova. Jedna od najvažnijih značajki jest linijski ustroj. Autor ističe kako sva europska pisma započinju od jednolinijskoga sustava, ali će se vrlo brzo slova početi upisivati među dvjema linijama. Prilagodba pak četverolinijskom sustavu bila je preduvjet za pojavu uglate glagoljice, a govori se i u petolinijskom ustroju glagoljičkih tekstova, koji bi, po nekim istraživačima, mogao biti i stariji od dvolinijskoga. O linijskom ustroju ovisi i duktus. Pojam dukturnosti središnji je u tradicionalnoj paleografiji, a definira se kao skup „pravila o redosljedu i smjeru pisanja linija, ali i o njihovu odnosu prema redačkim linijama, i tzv. slovnom modelu” (str. 282). Osim linijskoga ustroja, grafetički se opis odnosi i na druge razine vizualnoga smještaja teksta na stranicu, poput kontinuiranoga načina bilježenja koji karakterizira najstarije glagoljičke i ćirilke tekstove, punktuacije / interpunkcije, funkcionalnosti majuskulnih slova, osobito inicijala, ligatura, kraćenja riječi, kontrakcija i suspenzija.

U 17. poglavlju paleografske se osobine analiziraju na odabranim tekstovima koji predstavljaju karakteristične pismovne komplekse: stariji bugarsko-makedonski krug, mlađi makedonski te češko-morav-

ski. Tako se provodi detaljna grafetička analiza Zografskoga evanđelja, Marijinskoga evanđelja, Sinajskoga psaltira, Kločeva glagoljaša, Assemanijeva evanđelja, Kijevskih listića, Ohridskoga evanđelja i Praških listića. Ovdje provedena analiza model je svake suvremenije paleografske analize utemeljene na recentnim spoznajama. Osim analize opsežnijih ili manje opsežnih tekstova, autor analizira i značajke glagoljskih abecedarija koji su od ključne važnosti za određenje slovna inventara, rasporeda i nazivlja. Premda se „manje ili više opravdano, kroza sve opise starih pisanja provlači sumnja u opravdanost uključivanja epigrafskoga materijala u paleografski opis pojedinoga pisma” (str. 355), autor dobro argumentira razloge zašto je taj materijal unio u knjigu. U odlomku o pisamskim značajkama glagoljičkih epigrafa, autor sustavno prikazuje najstarije glagoljičke epigrafe nastale širom slavenskoga svijeta, analizirajući usto njihove paleografske značajke i kartografski ih prikazujući.

Pretposljednje poglavlje posvećeno je paleografiji u najužem i tradicionalnom poimanju te riječi – osnovnim grafomorfološkim promjenama glagoljskih slova. M. Žagar prikazuje i tumači razvoj slovničkih oblika u dvanaestorim kanonskim tekstovima različite provenijencije. Premda se nerijetko starina nekoga teksta određivala prema grafomorfološkim značajkama slova, analiza je pokazala kako to nije posve opravdano i kako su dosezi grafomorfološke analize slova mnogo ograničeniji. Dapače, nije moguće utvrditi postojanje jedinstvenoga linijskoga smjera razvoja u jedinstvenom korpusu već se oblikuju najmanje dva: onaj potvrđen u tekstovima nastalim na makedonskom i središnjem

balkanskom prostoru i onaj malobrojniji, potvrđen u zapadnih Slavena.

Knjiga Matea Žagara *Uvod u glagoljsku paleografiju 1 (X. i XI. stoljeće)* prva je u nizu knjiga koje šira slavistička javnost s nestrpljenjem očekuje. Neovisno o tom što su autorove nakane bile drugačije, kako ističe u *Zaključnoj riječi*, i što je u 1. svesku kanio prikazati sveukupnu srednjovjekovnu glagoljsku paleografiju (prije tiskarstva), knjiga predstavlja zaokruženu i osmišljenu cjelinu u kojoj korpus predstavljaju kanonski tekstovi te najstariji abecedariji i epigrafi, a oni pokazuju koherentne jezične i paleografske značajke te oblikuju cjelinu koju valja spoznavati s posebnoga metodološkoga stajališta. Ne samo to, po prirodi knjige koja otvara niz, ova knjiga kreće od samih početaka, ona analizira, revidira, osuvremenjuje postojeće paleografske spoznaje pomičući težište analize s tradicionalno statičnoga poimanja pisma na dinamički fenomen pisanja. Stoga je ova knjiga i svojevrsan teorijski okvir za suvremena paleografska istraživanja, ne samo slavenskih grafija. Zapanjuje i fascinira količina iščitane literature do koje je usprkos suvremenoj tehnologiji nerijetko vrlo teško doći, pa nam

autor rasvjetljava manje poznate sjajne dosege pojedinih suvremenih (paleo)slavenskih filologija, poput primjerice bugarske. Ova knjiga predstavlja novinu u pravom smislu te riječi, ona donosi novi dah kako inovativnim metodološkim postupcima u paleografiji tako i nizom novih podataka koji dijelom znatno revidiraju postojeće postavke o razvoju prvoga slavenskoga književnoga jezika i dvaju slavenskih pisama. Nedvojbeno je da pojava ove knjige predstavlja svojevrsnu prekretnicu i da će se u nekoj budućoj povijesti paleoslavistike u nas vrijeme određivati kao vrijeme „prije” i vrijeme „nakon” Žagarove paleografije. Prva knjiga najavljenoga niza o glagoljskoj paleografiji nesumnjivo je jedna od knjiga koja će obilježiti hrvatsku paleoslavistiku i filologiju i uvelike odrediti puteve njezina daljnjega razvoja, osobito na području paleografije. Znanstveni nemir, neprekidno nastojanje za nalaženjem novih pravaca istraživanja i metodoloških modela te permanentna i plodonosna skepsa koja potiče na neprekidan rad i potragu za znanstvenom istinom čine autora ove knjige, Matea Žagara, unikatnom, inovativnom pojavom u hrvatskoj filologiji čijim se budućim radovima unaprijed veselimo.

Sanja Zubčić